

Bouwhistorische documentatie
Kuipershaven 37-38
De Alaerd van Wijngaerdentoren

Gemeente Dordrecht
Afdeling Ruimtelijke Realisatie
Monumentenzorg & Archeologie

Colofon	
Titel	Bouwhistorische documentatie Kuipershaven 37-38 De Alaerd van Wijngaerdentoren
Rapportnummer	25
Datum	2014
Auteur	P.J. Bosman
Afbeeldingen	Regionaal Archief Dordrecht, Team Monumentenzorg & Archeologie gemeente Dordrecht, RCE Foto omslag: RCE 501.382
Uitgave	Gemeente Dordrecht, 2014
Opdrachtgever	
<p>Gemeente Dordrecht Sector Stadsontwikkeling Afdeling Ruimtelijke Realisatie Monumentenzorg & Archeologie</p> <p>Postadres Postbus 8 3300 AA DORDRECHT</p> <p>Telefoon 14078</p> <p>E-mail monarch@dordrecht.nl</p> <p>Website www.dordrecht.nl/monumentenzorg</p>	
© Gemeente Dordrecht, 2014	
Bij overname van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men de bron te vermelden.	

Inhoud

1. Algemene gegevens	3
2. Inleiding	4
3. Situering	4
4. Bouwgeschiedenis	6
5. Beschrijving	10
6. Conclusie	21
7. Aanbevelingen	23
8. Bouwfases Kuipershaven 37-38 en 40	24
9. Geraadpleegde bronnen en literatuur	25
10. Bijlagen:	26

1. Algemene gegevens

Algemene gegevens

Adres	: Kuipershaven 37-38
Postcode, Plaats	: 3311 Dordrecht
Monumentnummer	: RM 13522 en RM 13523
Rapport opgesteld door	: Patrick Bosman, Gemeente Dordrecht, Monumentenzorg
Datum	: mei 2014

Bouwgegevens

Bouwjaar / belangrijke verbouwing	: XIV, 1840
Architect	: onbekend
Aannemer	: onbekend
Oprachtgever	: stadsbestuur (?), onbekend
Oorspronkelijke functie	: Toren, pakhuis, woon/bedrijfspanen
Huidige functie	: woonhuizen
Huidige eigenaar	: mevrouw T.M. Sahari (Kuipershaven 37) de heer F.W. Retel (Kuipershaven 38)

Redengevende omschrijving

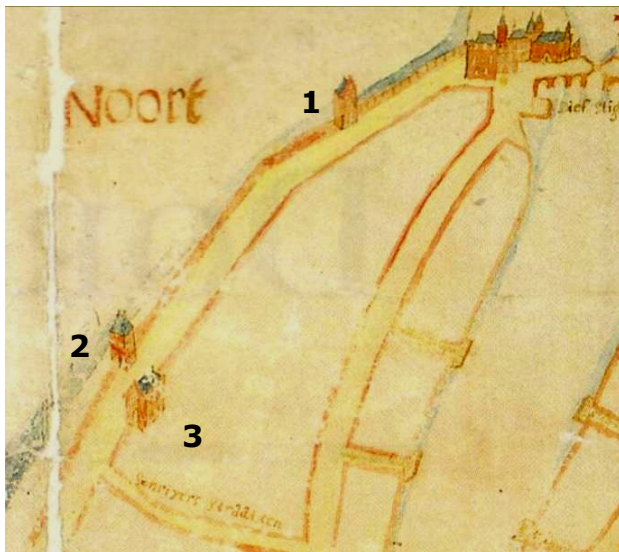
Kuipershaven 37: PAND met eenvoudige lijstgevel (XIX a).
Kuipershaven 38: PAND met eenvoudige gepleisterde lijstgevel (XIX a).

2. Inleiding

Naar aanleiding van het jaarboek van de Vereniging Oud-Dordrecht uit 2000 over de stadsmuur van Dordrecht¹ is door de bewoners van Kuipershaven 37-38 contact opgenomen met bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht. Het vermoeden bestond bij de bewoners dat de gemeenschappelijke achtergevel van hun woningen een restant was van de stadsmuur. In 2003 zijn de panden een aantal keer bezocht en is een aantal bouwsporen vastgelegd die vrij kwam bij het ontleisteren van enkele muren in nummer 38. In het rapport wat daaruit voortvloeide is de voorlopige conclusie getrokken dat het gaat om de Alaerd van Wijngaardentoren en een deel van de stadsmuur.² In 1903 is voor het eerst een restant van deze toren teruggevonden bij de sloop van het naastgelegen pand Kuipershaven 40 voor een nieuwe pastorie van de katholieke kerk aan de Wijnstraat. De link met de vondst uit 1903 is in 2003 wel gelegd, maar niet geheel juist gekoppeld aan de nieuwe vondsten ter plaatse van Kuipershaven 37 en 38. Bovendien zijn recent andere bronnen uit 1903 ontdekt. Dit gaf aanleiding nader bureauonderzoek te verrichten. Daarnaast bleek uit een herinventarisatie van het bouwhistorisch depot van de gemeente Dordrecht in 2013/14 dat een aantal objecten te herleiden is naar deze locatie. Dit rapport heeft als doel alle tot dusver bekende informatie samen te voegen. Daarnaast zijn er nieuwe inzichten over de geschiedenis van dit gebouw.

3. Situering

De panden Kuipershaven 37 en 38 zijn gelegen tussen de Schrijverstraat en de Palingstraat. De Kuipershaven ontstond in de huidige vorm vanaf 1609 toen de Wolwevershaven werd aangelegd. Voor die tijd lag volgens verschillende bronnen op deze plaats een stadsmuur. Of er daadwerkelijk een stadsmuur heeft gelegen is niet met zekerheid te zeggen. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1545 (afb. 1) is een vrij dikke lijn getekend. Het is echter niet duidelijk of hij hier een stadsmuur mee bedoelt. Ook op latere kaarten zijn muren weergegeven, maar in hoeverre deze gebaseerd zijn op eerder kaartmateriaal is onbekend. Op alle kaarten volgt de muur wel altijd het tracé van de kade en staat steevast een straat parallel aan de stadsmuur aangegeven. Op de kaart van Van Deventer zijn wel duidelijk enkele (muur)torens te onderscheiden (1 en 2).

Afb. 1 Kaart van Jacob van Deventer uit 1545. Rechtsboven is de Groothoofdspoot zichtbaar. Links is de tegenwoordige Kuipershaven te zien met daarlangs vermoedelijk een stadsmuur. Of er daadwerkelijk een muur lag is op basis van deze kaart moeilijk te zeggen. De dikte van de lijnen wijkt nauwelijks af van die van de bouwblokken. Op het meest noordelijke deel lijken kantelen te zijn gesuggereerd. Aan de onderzijde is de Schrijversstraat zichtbaar. Langs de rivier is een aantal muurtorens afgebeeld. Vanaf de Groothoofdspoot zijn dit respectievelijk de Joppentoren (1) en een tweede muurtoren (2). Opvallend is een derde bouwwerk (3). Dit ogenschijnlijk forse gebouw staat echter los van de stadsmuur aan de overzijde van de straat.

¹ "Van der stede muere, beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht", jaarboek 2000 Vereniging Oud-Dordrecht, Johan Hendriks en Jan Koonings, 2001

² "de stadsmuur, bouwhistorisch onderzoek Kuipershaven 37-38", bureau Monumentenzorg & Archeologie Gemeente Dordrecht, 30 september 2003

Opvallend is dat in de nabijheid van een van de muurtorens (2) een tweede gebouw is ingetekend (3). Het is duidelijk dat dit een belangrijk gebouw is. Op de kaart staan enkel overheidsgebouwen, militaire en religieuze bouwwerken aangegeven. Philips II, koning van Spanje en vorst der Nederlanden was dan ook de opdrachtgever van de kaart. Hij liet meer dan 250 steden door van Deventer in kaart brengen.

Afb. 2 Kaart van Johannes Rutten uit 1869. In de legenda worden de meeste gebouwen nader verklaard. Dit zijn achtereenvolgens: Watersteynstoren of Lakenhal (1), een niet nader genoemde toren (2), de Klockelaers- of Toeverlaatstoren (3), de Alaert van Wijngaerdentoren of Drenckwaertstoren (4), de Backerstoren (5), een niet nader genoemde muurtoren (6), de Joppentoren (7) en de Groothoofdspoort (8).

In 1869 tekende Johannes Rutten de kaart na van eerdere kopieën (afb. 2). Deze kaart is indirect gekopieerd van Van Deventer. In de legenda wordt het gebouw dat Van Deventer nabij de Schrijversstraat weergeeft aangeduid als de *Alaert van Wijngaerdentoren of Drenckwaertstoren*.³ De nabijgelegen muurtoren staat weliswaar eveneens met een Romeins cijfer aangeduid, maar wordt in de legenda niet nader verklaard. Rutten baseerde zijn informatie waarschijnlijk op het boek van Matthijs Balen uit 1677.⁴ Hierin wordt de situatie voor de aanleg van het Nieuwe Werk en de Wolwevershaven beschreven. Balen noemt daarbij een drietal torens, die eveneens op een bijgesloten kaart staan aangegeven:

"Daar op noch Drie Tornen staan, te weten, den Toorn van Snellairt Duyk, of Water-steryn, (nu de Laken-Halle.) Vinken-Burg, Klockelaers, of Toeverlaats-Toorn, nu toekomstende Pieter van Gelsdorp, (zijnde een Woonhuys.) En den Toorn Van Alaird vanden Wijngarden, van Kolster, Drenkwaard, of van Pompe, zijnde nu Pakhuysen.)"

Alle drie de torens hebben in 1677 geen militaire functie meer. Van twee van de door Balen genoemde torens weten we waar deze gestaan hebben. De fundamenten van de Watersteinstoren (1) zijn teruggevonden onder de Vismarkt.⁵ Van de Klockelaerstoren (3) is bekend dat deze aan Gravenstraat gestaan heeft, naast nummer 5.⁶ Vermoedelijk betreft de derde door Balen genoemde toren eveneens een vrijstaande toren. In Balen wordt deze toren bij de Schrijversstraat weergegeven, op dezelfde plek

³ RAD 551_45004, beeldbank Regionaal Archief Dordrecht. In de annotatie wordt vermeld dat Rutten de tekening kopieerde van stadsarchitect G.N. Itz, die op zijn beurt de tekening baseerde op de *"origineele copy van 1674"*.

⁴ *"Beschryvinge Der Stad Dordrecht"*, Matthijs Balen, JansZoon, 1677

⁵ *"Dordracum Excavatam, opgravingen in Dordrecht, archeologie in een delatstad"*, academisch proefschrift van Herbert Sarfatij, 2006

⁶ RAD 9-782 f49v – in deze koopakte uit 1659 wordt Pieter van Gelsdorp als buurman genoemd van het pand Gravenstraat 5. Dit moet dezelfde persoon zijn die Matthijs Balen in 1677 in zijn boek noemt als bewoner van de Klockelaerstoren.

als Van Deventer (4). De toren die Rutten op zijn kaart weergeeft zonder verdere naamsaanduiding (2) is blijkbaar al voor 1677 gesloopt. Op de kaart van Balen ontbreekt deze dan ook. Johan Hendriks en Jan Koonings gaan er in hun boek onterecht van uit dat deze laatstgenoemde toren de Klockelaerstoren betreft.⁷ Dit blijkt dus niet te kloppen. Wel wordt opgemerkt dat de 'naamloze' toren op deze locatie vermoedelijk al in 1572, en mogelijk zelfs al voor 1558 is afgebroken wat kan verklaren waarom Balen deze in 1677 niet meer noemt en Rutten geen naam weet bij de toren.

Afb. 3 Zicht op Dordrecht vanaf Zwijndrecht. Detail van een tekening van Braun en Hogenberg uit 1575. Naast een stadsmuur en de Groothoofdspoort (1) is op deze tekening een aantal bouwwerken te zien die boven de overige bebouwing uittorent. Rechts van het bolwerk, ongeveer bij het puntgeveltje in de stadsmuur (4), is het Vlak. De grijze toren daarachter zou in dat geval de Klockelaerstoren zijn (3) die aan de Gravenstraat stond. Tussen deze toren en de Groothoofdspoort is een tweede toren te zien (2). Hoogstwaarschijnlijk is dit de Alaerd van Wijngaerdentoren. Het bouwwerk valt op door zijn forse breedte die overeen lijkt te komen met de breedte van Kuipershaven 37-38. (Collectie van *The Hebrew University of Jerusalem & The Jewish National & University Library*)

4. Bouwgeschiedenis

Ca 1325-1350

Wanneer de Alaerd van Wijngaerdentoren werd gebouwd is niet exact bekend. Op basis van baksteenformaat en metselverband is de toren op zijn vroegst in het tweede kwart van de 14e eeuw te dateren.⁸ Of deze in één fase tot stand is gekomen of later verhoogd is valt op dit moment ook niet te zeggen. Aan de hand van de weinige afbeeldingen die bekend zijn valt wel op te maken dat de toren in de 16e eeuw op zijn grootst was. Vermoedelijk had de toren een borstwering en een hoog schilddak zoals te zien is op enkele afbeeldingen. Braun en Hogenberg lijken de toren in 1575 af te beelden met hoektorentjes en kantelen (afb. 3).

⁷ "Van der stede muere, beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht", jaarboek 2000 Vereniging Oud-Dordrecht, Johan Hendriks en Jan Koonings, 2001 p. 82-83

⁸ Baksteenformaat 26-27*13*6. Datering op basis van staand verband en een vergelijking van het baksteenformaat met de Grote Kerk en de Watersteinstoren.

Na 1609

Kort na de aanleg van de Wolwevershaven zal de toren zijn verdedigende functie verloren hebben. Zoals aangegeven meldt Matthijs Balen dat de toren in 1677 in gebruik is als pakhuis. Waarschijnlijk kreeg de toren omstreeks of kort na 1609 deze functie. Langs de Kuipershaven werden in de loop van de 17de eeuw overwegend pakhuizen gebouwd ten behoeve van de woonhuizen aan de Wijnstraat. Of de toren hierbij grootscheeps verbouwd werd is niet bekend. Aannemelijk is dat echter niet.

Tussen 1677-1840

Over deze periode is weinig bekend. Toch zal de toren in deze periode gewijzigd zijn. In 1677 is het bouwwerk blijkbaar nog herkenbaar als toren, aangezien Matthijs Balen het in zijn boek noemt. Het gebouw zal in ieder geval niet meer als middeleeuwse toren herkenbaar geweest zijn in 1840. Er is geen tekening van Johannes Rutten bekend van het gebouw. Rutten legde in de 19de eeuw op verzoek van stadsarchitect Itz veel gesloopte panden vast op tekening.⁹ Wanneer in 1840 een middeleeuwse gevel met gotisch boogfries gesloopt zou zijn had Rutten deze zeker op tekening vastgelegd zoals hij dat ook deed met de verdwenen Riedijkspoort (gesloopt in 1833) en de Joppentoren (gesloopt in 1851). Waarschijnlijk waren de kap en het gotisch boogfries aan de straatzijde al ver voor 1840 verdwenen.

1840

Op de kadastrale minuut van 1811-1832 is de toren nog niet gesplitst (afb. 4). Opvallend is dat de westzijde van de voorgevel niet in de rooilijn ligt. Het pand ligt hier iets terug ten opzichte van het buurpand. Mogelijk bestaat de voorgevel hier nog (deels) uit middeleeuws metselwerk.

Afb. 4 Kadastrale minuut van 1832. De Kuipershaven is boven en 730 (rood) is het huidige Kuipershaven 37-38. Opvallend is de iets terug liggende hoek aan de westzijde. Het perceel was, net als 726, 728, 729, 733, 734 en een aantal gebouwen aan de Wijnstraat, in eigendom van de Rooms Katholieke gemeente aan de Wijnstraat. 726 was in gebruik als pastorie en 733 en 734 als kosterswoning. (watwaswaar.nl)

⁹ "Het Dordrecht van Rutten", Boekhandel De Bengel / Stadsarchief Dordrecht, 2004

In 1823 verrees, nadat in 1821 de nodige percelen aangeschaft waren, de Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat. In 1821 werden ook diverse panden aan de Kuipershaven opgekocht. Enkele panden werden gebruikt ten behoeve van de kerk, maar mogelijk werden ook enkele gekocht om opbrengsten te genereren door verhuur. Ook het huidige Kuipershaven 37-38 en het naastgelegen pakhuis kwamen in 1821 in handen van de Rooms Katholieke kerk. De inkomsten bleven blijkbaar uit, want in 1828 werd de achter Kuipershaven 27-28 gelegen voormalige schuilkerk¹⁰ verkocht om "tot gedeeltelijke afbetaling van hunne schulden in te willigen".¹¹ Mogelijk werd later ook Kuipershaven 37-38 weer verkocht.

In 1840 wordt het pand grondig verbouwen zoals de jaartalsteen in Kuipershaven 38 getuigt. Het gebouw wordt gesplitst en voorzien van een nieuwe, sobere voorgevel in schoon metselwerk. Met de bouw van de nieuwe voorgevel wordt de rooilijn rechtgetrokken. Ook de kap, met een voor- en achterschild, dateert mogelijk uit deze tijd. Of de toren in 1840 verlaagd is tot de huidige omvang, of al eerder, is moeilijk vast te stellen met de huidige gegevens. Wel moet dit pas gedaan zijn nadat het ten zuidwesten ervan gebouwde pakhuis *Duitschland* gebouwd is (afb. 5 en 6). Bij de bouw of een uitbreiding van dit pakhuis is namelijk de zuidwestelijke gevel van de toren gebruikt als gemeenschappelijke bouwmuur. Van het pakhuis zijn te weinig gegevens bekend om tot een goede datering te komen. Een datering in de tweede helft van de 17de eeuw is aannemelijk gezien de overeenkomsten met onder meer de lange vleugel van pakhuis het Lam aan de Binnen Walevest. Het is in ieder geval voor 1700 gebouwd aangezien de plattegrond van Kuipershaven 41-42 bij de bouw in 1700 aangepast lijkt op die van pakhuis *Duitschland*.¹²

Afb. 5 De Kuipershaven omstreeks 1900. Detail van een grotere foto. Het hoge pakhuis met de halsgevel links van de Schrijversstraat is het nog steeds bestaande Kuipershaven 41-42, *Het Meevat*. Links ervan is een breed gebouw te zien met een kap evenwijdig aan de straat: pakhuis *Duitschland*. Links daarvan zijn de panden Kuipershaven 37-38 te zien. (RAD 555_13081)

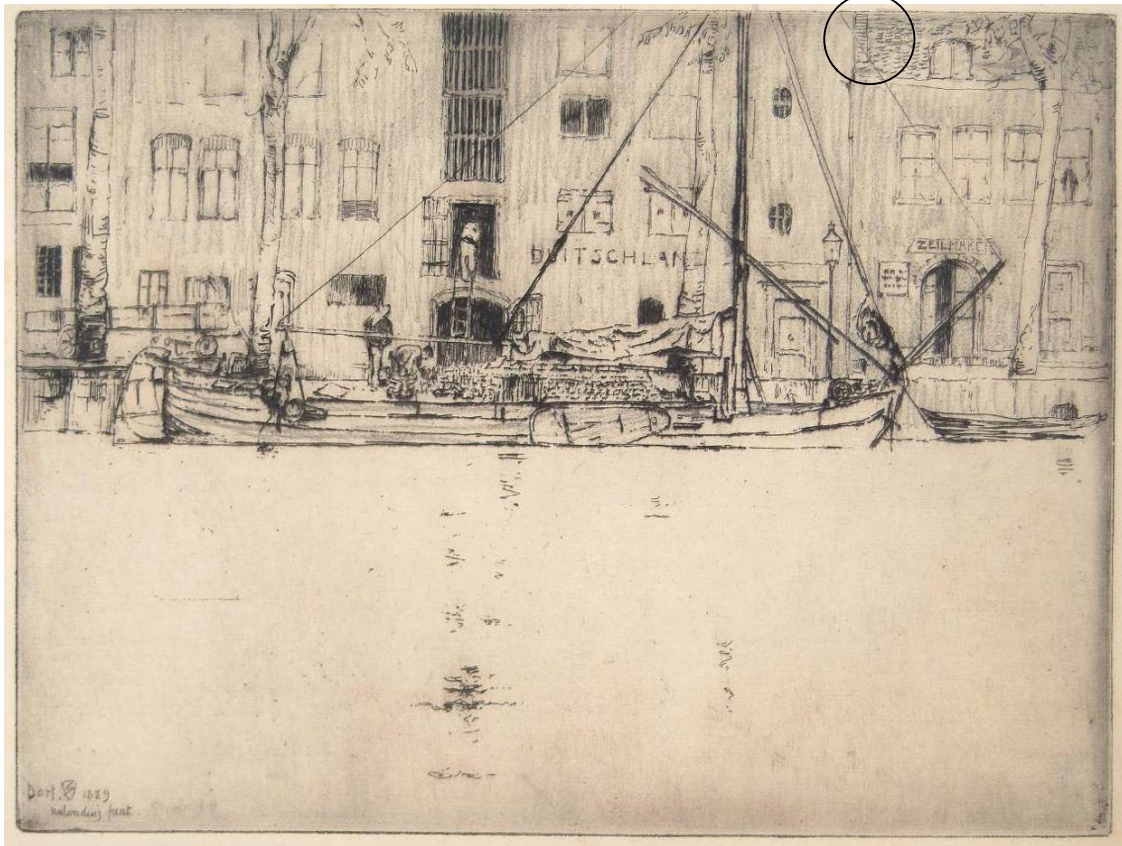
¹⁰ RAD 29 - 70 en RAD 34 - 7 f 171

¹¹ RAD 29 - 37

¹² "Huizen in Nederland", architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser, prof dr ir R. Meischke, dr ing H.J. Zantkuijl en drs P.T.E.E. Rosenberg, 1997, p. 292-295

1903

Na 1840 lijkt aan het uiterlijk van Kuipershaven 37-38 niet veel gewijzigd te zijn. De voorgevel van Kuipershaven 38 is in de 20^e eeuw voorzien van een pleisterlaag. In 1903 wordt pakhuis *Duitschland* gesloopt voor de bouw van een nieuwe pastorie van de katholieke kerk aan de Wijnstraat naar ontwerp van Carel Tenenti. Tijdens de sloop komt de zuidwestelijke gevel van de toren in zicht. Daarbij is in de topgevel een restant van een gotisch fries te zien. Op last van de directeur gemeentewerken wordt de gevel ingemeten en uitgetekend door architect Carel Tenenti en wordt een foto gemaakt van het gevonden fries (afb. 10 en 11). J.C. Overvoorde¹³ wijdt er een kort artikel aan in het bulletin van *Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*.¹⁴ Het bovenste deel van de gevel wordt daarna afgebroken.

Afb. 6 Tekening van pakhuis *Duitschland* door Frank Short uit 1889. De tekening is opmerkelijk genoeg in spiegelbeeld. Links is nog net Kuipershaven 41-42 te zien, en rechts Kuipershaven 38. De rechterhelft (op de tekening links) van het pakhuis heeft een woonfunctie gekregen met de daarbij behorende schuiframen. Deze zijn ook zichtbaar op de foto van rond 1900 (afb. 5). De gemeenschappelijke bouwmuur tussen 38 en 40 is omcirkeld. RAD 552_100013

¹³ Jacobus Cornelis Overvoorde (1865-1930) was een Nederlands jurist, historicus en archivaris. Van 1892 tot 1901 was hij archivaris in Dordrecht. Mede door zijn toedoen werd in Dordrecht kort na zijn aanstelling Vereniging Oud-Dordrecht opgericht.

¹⁴ Artikel van J.C. Overvoorde in *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 4^e jaargang, no. 3, 1903 p. 101-102, zie bijlage 1

5. Beschrijving

Van Kuipershaven 37-38 is in 2002 en 2003 de achtergevel van beide panden aan de buitenzijde onderzocht.¹⁵ Daarnaast is op de begane grond van Kuipershaven 38 onderzoek verricht naar de achtergevel en rechter bouwmuur aangezien deze deels werd ontpleisterd in verband met het inrichten van een winkel.

Afb. 7, 8 en 9 Foto's van de achtergevel van Kuipershaven 37-38 uit 2003. Door de pleisterlaag zijn nauwelijks bouwsporen zichtbaar. In de achtergevel van Kuipershaven 37 valt een rechthoekig kader op (rechtsboven). Bij Kuipershaven 38 vallen de afgeschuinde hoek en de verspringing in de achtergevel ter plaatse van de zuidwestelijke bouwmuur op (links). Onder het boeiboord lijkt een lei verwerkt. In de achtergevel is ook een muuranker zichtbaar dat niets te maken heeft met de huidige verdiepingsvloeren.

Exterieur

De achtergevel van de panden is van maaiveld tot goot ongeveer 8 meter hoog. De dikte neemt naar boven toe af van ongeveer 80 cm tot 40 cm. Dit is duidelijk te zien ter plaatse van de later aangebrachte openingen in de muur. Aangezien de achtergevels gepleisterd zijn zijn geen opvallende bouwsporen

¹⁵ De tekst uit het rapport van 2003 is grotendeels overgenomen en op een aantal punten aangepast en aangevuld.

waargenomen. Alleen in de achtergevel van nummer 37 is een rechthoekig gat dichtgesmeerd ter plaatse van het frans balkon (afb. 8). Dit gat is in verband te brengen met de aanbouw van het buurpand dat achter Kuipershaven 37 langs stak en duidelijk te zien is op de kadastrale minuut van 1832 (afb. 4). In het rapport uit 2003 is de suggestie gedaan dat dit ten behoeve van een vaste kast was. Op ongeveer 50 cm boven de grond lijkt zich een boog af te tekenen, maar dusdanig subtiel dat er geen conclusies aan kunnen worden verbonden. Tussen Kuipershaven 38 en 40 valt de afgeschuinde hoek op (afb. 9) In mei 2002 is door de archeologen van de gemeente Dordrecht een proefsleuf langs de achtergevel van Kuipershaven 37 gemaakt (zie bijlage 3).¹⁶ Reden hiervoor was het verwijderen van een forse struik. De voet van de muur werd blootgelegd. In het ongeveer 60 cm brede greppeltje dat over een lengte van circa 7 meter langs de muur was gegraven, waren een drietal overloopputjes zichtbaar, waarschijnlijk 19^e-eeuws. Vanuit het midden van het greppeltje naar rechts, was op de bodem van dit proefsleufje tevens een andere structuur waar te nemen. Het betrof een drietal gemetselde stenen richels met daartussen (afdek)platen van natuursteen (mogelijk kalksteen). Deze structuur kon worden belopen en klonk hol. De meest linkse steenrichels en de natuurstenen plaat lagen lager dan de uiterst rechtse. Het geheel leek enigszins gewelfd te verlopen. Mogelijk betreft het een dak van een beerkelder of gewelf. In de rechterhoek van de achtermuur werd een stuk natuursteen met daarin een ijzeren pin waargenomen, alsmede twee ijzeren strips die uit de muur staken. Aan de voet hiervan lag eveneens een vermoedelijk 19e-eeuws afvoerputje. Naast het meest linkse afvoerputje in de sleuf week de muur één steenbreedte terug.

Het stukwerk waarmee vrijwel de gehele muur is bepleisterd lijkt in twee of meerdere fasen te zijn aangebracht: het onderste deel aan de voet van de muur eerder dan het daarboven liggende pleisterwerk.

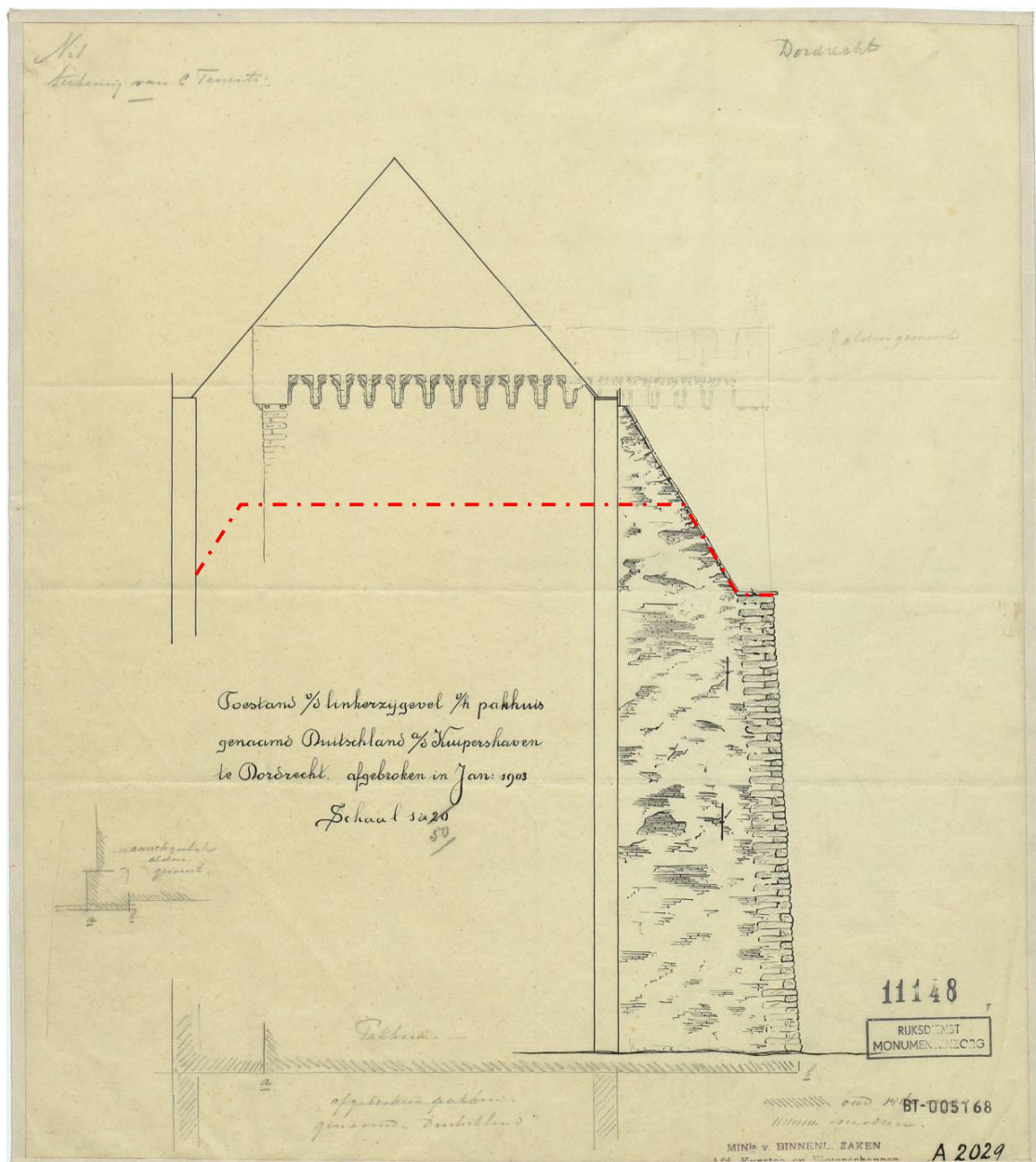
Van een losse steen uit de muur zijn maten genomen (circa 24*12*4 cm). Uit de uitgegraven zwarte, zandige grond, kwam aardewerk (waaronder roodbakkend en steengoed), veel glas (groen en vrij ondoorzichtig), leisteen, oesterschelpen, dierlijk bot (schaap/geit en rund), delftsblauwe tegelfragmenten en ijsselsteentjes. De proefsleuf is na het onderzoek gedicht met de uitgekomen stort.

Afb. 10 Foto uit 1903 van de blootgelegde zuidwestelijke buitenmuur van de *Alaerd van Wijngaerdentoren* of *Drenckwaertstoren*. Gezien richting het oosten. Geheel links is een muuranker zichtbaar. Aan de onderzijde is puin zichtbaar van de al gedeeltelijk afgebroken muur. (RAD 551_50108)

¹⁶ *Verslag 15 mei 2002: onderzoek achtergevel pand 37, Kuipershaven, Dordrecht*, Bureau Monumentenzorg & Archeologie, 2002

De bouwmuur tussen Kuipershaven 38 en 40 loopt door tot het platte dak (ongeveer 10 meter). De dikte varieert. Het is deze bouwmuur die in 1903 in het zicht kwam na de sloop van pakhuis *Duitschland*. De oorspronkelijke buitenmuur was na de bouw of uitbreiding van dit pakhuis als gemeenschappelijke bouwmuur gaan fungeren. Het gotische boogfries met klaverbladbogen was witgekalkt. Ter hoogte van het boogfries was de muur ongeveer 90 cm dik. Hierboven was de muur aanzienlijk dunner: 35 cm. Waarschijnlijk betrof het bovenste deel een omgaande borstwering.

Afb. 11 Opmetingstekening van Carel Tenenti van de zuidwestelijke bouwmuur van Kuipershaven 38 na sloop van pakhuis *Duitschland* in 1903. Links is de Kuipershaven. De buitenmuur fungeerde na de bouw van het pakhuis *Duitschland* ter plaatse van Kuipershaven 40 als gemeenschappelijke bouwmuur. Vermoedelijk is dit pakhuis na de aanleg van de Wolwevershaven in 1609 gebouwd. Rond dat jaar verloor de toren zijn functie en werd de stadsmuur tot achter de Wolwevershaven verlegd. Tenenti geeft in zijn tekening de topgevel weer die ten behoeve van de kap van pakhuis *Duitschland* is opgetrokken en in 1903 gesloopt werd. In potlood is het voor 1840 verdwenen deel van de zuidwestelijke gevel aangegeven. Bij benadering is in rood de daklijn van Kuipershaven 38 weergegeven. Het muurdeel onder deze lijn is nog in situ aanwezig. (RCE BT 005168)

Afb. 12 Objecten M283-003 en M283-006 uit het bouwhistorisch depot van de gemeente Dordrecht. Naast deze twee grotere stukken zijn er vier kleinere, halve bogen bewaard gebleven. M283-003 is herkenbaar op de foto uit 1903, links naast de scheur (afb. 6). Op de objecten zijn sporen van witkalk zichtbaar, zoals beschreven in het artikel van J.C. Overvoorde.

Overvoorde meende dat de borstwering bovendien van kantelen voorzien moest zijn, maar aanwijzingen daarvoor zijn er niet. Hoewel de bouwmuur gedeeld werd met Kuipershaven 38 en daardoor grotendeels bleef staan, werd het bovenste deel inclusief het boogfries, dat alleen nog dienst deed als bouwmuur voor het pakhuis, afgebroken.

In 1903 was men zich al bewust van de bijzonderheid van de vondst wat resulteerde in de eerder genoemde aanzichttekening en foto. Enkele van de zandstenen gotische klaverbladbogen zijn na de sloop bewaard voor Museum Oud-Dordrecht. De collectie van het museum is later overgedragen aan de gemeente. De zes fragmenten zijn nu onderdeel van de museale bouwhistorische collectie van de gemeente Dordrecht (afb. 12).

Interieur, begane grond

Van de ruimte op de begane grond van Kuipershaven 38 zijn de zuidwestelijke bouwmuur en de achtergevel in september 2003 gedocumenteerd (zie bijlage 2). Deze muren zijn beide opgebouwd uit een groot formaat rode baksteen (26-27*13*6 cm) in staand verband. Vergelijkbare baksteenformaten zijn ook teruggevonden bij de fundering van de Watersteinstoren op de Vismarkt.¹⁷ Opvallend is dat de tienlagenmaat van de achtergevel (71 cm) en de bouwmuur (69 cm) iets lijken af te wijken. Ook lijken ze aan de binnenkant koud tegen elkaar aangezet (afb. 13).

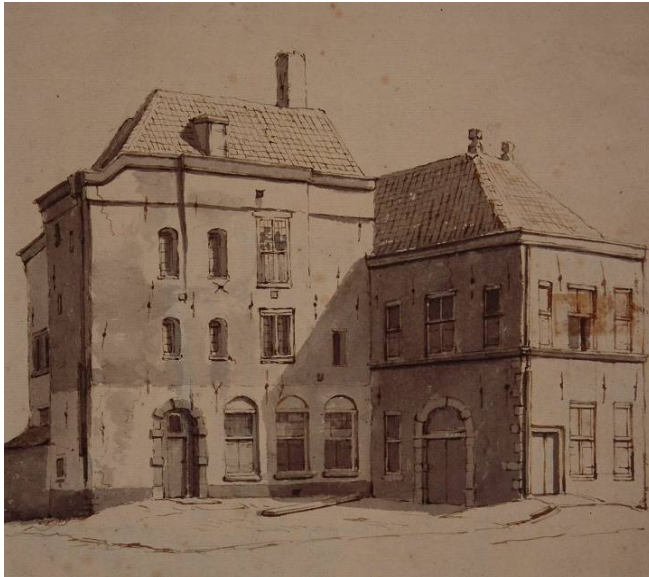

Afb. 13 Kuipershaven 38, begane grond. Aansluiting van de achtergevel op de zuidwestelijke bouwmuur. De muren zijn hier koud tegen elkaar aan gezet.

¹⁷ "Dordracum Excavatam, opgravingen in Dordrecht, archeologie in een delatad", academisch proefschrift van Herbert Sarfatij, 2006, de teruggevonden maten variëren van 26,5-27,5*12,5-13,5*5,5-6 cm tot 23-24 * 10,5-11,5*4,5-5. Alle maten zijn hier door elkaar heen gebruikt.

In 2003 is geconcludeerd dat de muren uit verschillende, maar dicht bij elkaar liggende bouwfases dateren. Bij deze conclusie ging men ervan uit dat de achtergevel een deel van de stadsmuur betrof, en de bouwmuur onderdeel was van een later aangebouwde muurtoren. Deze conclusie blijkt niet juist. Bovendien blijken de muren van de afgescheiden ruimte in deze hoek wel in één fase met de achtergevel gebouwd te zijn.

Waarom de muren niet in verband zijn gemetseld op de begane grond is lastig te zeggen. Een verklaring kan zijn dat in deze hoek een aangebouwde traptoren heeft gezeten die later is afgebroken, wellicht toen het pand werd herbestemd tot pakhuis. Bij de sloop van de traptoren zijn dan waarschijnlijk de stenen van de traptoren gebruikt om het gat in de bouwmuur dicht te zetten. Een vergelijkbare traptoren was ook zichtbaar bij de Watersteinstoren aan de Knolhaven (afb. 14 en 15). De fundamenten van deze toren zijn ook onder de Vismarkt teruggevonden. De Watersteinstoren komt in opzet overeen, maar lijkt iets kleiner te zijn geweest. Uitwendig meette dit gebouw 8 x 13,6 meter, terwijl de Alaerd van Wijngaerdentoren aan de buitenzijde ongeveer 9 x 15,4 meter groot was.

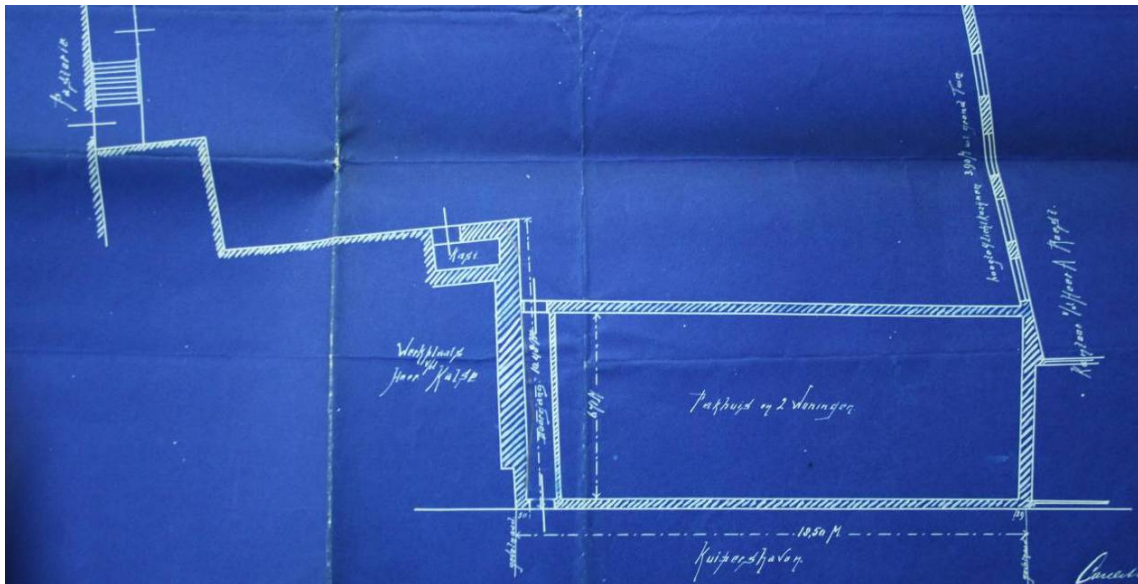
Afb. 14 en 15 De Watersteinstoren zoals getekend door Johannes Rutten omstreeks 1844. De toren was toen in gebruik als Lakenhal. De afbeelding links toont het gebouw vanaf de Varkenmarkt richting Knolhaven. De vleugel aan de rechterzijde betreft een latere uitbreiding uit de 17de eeuw. De afbeelding rechts toont de zijde aan de Knolhaven, waar enkele huisjes tegen de toren staan aangebouwd. Op deze afbeelding is de uitstulping in de westelijke gevel het beste te zien (rechts op de afbeelding). Het lijkt te gaan om een traptoren. De Watersteinstoren stond net als de Alaerd van Wijngaerdentoren met de lange zijde evenwijdig aan de kade. Vermoedelijk is ook deze toren iets hoger geweest en voorzien van een omlopende borstwering. RAD 551_36446 en 551_36447.

De combinatie van het steenformaat en het metselverband geven een indicatie van de bouwtijd. Het formaat komt overeen met de stenen die zijn toegepast voor de toren van de Grote Kerk. Deze wordt gedateerd op het tweede kwart van de 14^e eeuw. Staand verband wordt pas na 1325 toegepast. Rechts achter is een kleine ruimte afgeschermd (afb. 16).

Afb. 16 Kuipershaven 38, begane grond gezien richting de achtergevel. Rechts achterin is een kleine ruimte afgescheiden. In de ruimte is een dichtgezette doorgang zichtbaar naar de tuin die in 1903. Deze doorgang was in 1903 nog open en is kort na deze foto weer geopend. RCE 501.388

Opmerkelijk is dat Tenenti deze ruimte in 1903 weergeeft als kast die alleen vanaf de tuin van de Katholieke kerk te bereiken is (afb. 17). In 2003 was de doorgang naar de tuin dichtgemetseld (1 meter breed, 2 meter hoog) en was er wel een doorgang vanaf Kuipershaven 38. Recent is de doorgang in de achtergevel opnieuw geopend. Deze doorgang wordt overspannen door een houten balk. In de achtergevel is in het afgescheiden vertrek de aanzet van een gewelf zichtbaar op ongeveer 2,5 meter boven vloerniveau. Het vloerniveau ligt in de afgescheiden ruimte ongeveer 70 cm lager dan de rest van de begane grond. Dit peil komt overeen met dat van de tuin. De muren die de ruimte afscheiden zijn ook gemaakt van dezelfde grote baksteen als in de achtergevel en rechter bouwmuur.

Afb. 17 Bestaande situatie in 1903 van Kuipershaven 40 (rechts) voor de sloop van pakhuis Duitsland. De achtergevel en rechter bouwmuur van Kuipershaven 37-38 zijn schematisch weergegeven (links). De afgescheiden ruimte rechts achterin Kuipershaven 38 was alleen via de tuin bereikbaar. RAD 752 - 6080

Afb. 18 Kuipershaven 38, begane grond. Gezien richting de rechter bouwmuur. Aan de linkerzijde is de scheidingsmuur met het kamertje rechtsachter te zien. RCE 501.387

De kleine ruimte wordt afgeschermd door twee gemetselde muren. De linkermuur is in verband gemetseld met de achtergevel. De muur rechts van de doorgang is opgebouwd uit twee delen. De muur aan de binnenzijde van de kleine ruimte is niet in verband gemetseld met de rechter bouwmuur maar wel uitgevoerd in dezelfde baksteen. Aan de zijde van de grote ruimte is een lager muurtje tegen de muur gemetseld tot 90 cm boven peil (afb. 18). Het lijkt de aanzet van een gewelfje. De muur loopt door tot in het poortje.

Afb. 19 Kuipershaven 38, begane grond. Gezien richting de rechter bouwmuur. RCE 501.386

De bouwmuur tussen Kuipershaven 38 en 40 kent veel bouwsporen (afb. 19). De muur is onregelmatig van vorm. Voor de afgescheiden kleine ruimte leek in het plaveisel zich een contour af te tekenen. In combinatie met het poortje met de rondboog in de bouwmuur was het interessant om te kijken of er een ouder vloerniveau te vinden was, dat gerelateerd kon worden aan de afmetingen van het poortje. Tijdens het graven werden bakstenen keermuurtjes gevonden (22.5*12*5.5 cm). Tussen de muurtjes en het poortje lagen op 70 cm diepte bedolven onder puin natuurstenen plavuizen (26.5*26.5 cm). Waarschijnlijk zijn de plavuizen van Naamse of Doornikse steen. De onderkant van de plavuizen is zeer onregelmatig van vorm en de dikte is maximaal 7 á 8 cm.

Afb. 20 Kuipershaven 38, begane grond. Gezien richting de achtergevel (rechts) en de scheidingsmuur met Kuipershaven 37 (links). Midden boven is een verticale voeg te zien. Onder deze voeg is een stuk natuursteen te zien (inzet). Mogelijk wijst dit op een dichtgezette gevelopening. RCE 501.389

De invulling in het poortje is van later datum. Het is dichtgemetseld met gele stenen in halfsteensverband (hoogte 3.5 cm). Aan de bovenzijde van het poortje zit een sponning en ter hoogte van de tegelvloer een dorpel, wat wijst op een verdwenen deur. Mogelijk is deze doorgang zelfs na de bouw van pakhuis Duitschland in gebruik gebleven. Tot in 1903 was hier namelijk een onderdoorgang naar de tuin achter de Bonifatiuskerk.

Rechts van het poortje bevinden zich in het metselwerk twee eikenhouten lateien, waarbij boven de rechter een ontlastingsboog is gemetseld. Het metselwerk eronder is dusdanig aangetast dat niet te zeggen is of hier muuropeningen hebben gezeten.

Helemaal links achterin de ruimte zit een tweede dichtgezette doorgang in de achtergevel (afb. 20). Ook deze is dichtgemetseld met moderne stenen. De hoogte komt overeen met de andere doorgang. Dit gedeelte van de achtergevel was tijdens het onderzoek nog grotendeels gepleisterd. De delen van het metselwerk die zichtbaar waren leken reparaties met andere formaten baksteen. Ook is een groot stuk natuursteen gezien dat mogelijk kan wijzen op een dichtgezette gevelopening.

Interieur, verdieping

Op de verdieping van Kuipershaven 38 zijn in zuidwestelijke bouwmuur een viertal nissen waargenomen (afb. 21). De meest rechter nis zit direct achter de voorgevel en heeft te maken met de verbouwing in 1840 waarbij de rooilijn aangepast werd. Deze nis is ook op de begane grond en zolder aanwezig. De huidige eigenaar ontving bij de aankoop foto's van de laatste grote verbouwing van begin jaren negentig. Op één van deze foto's is de voorste nis ongepleisterd en is een dichtgemetseld ovaal venster te zien (afb. 22), vergelijkbaar aan de ovale vensters die in de voorgevel van pakhuis Duitschland zaten (afb. 6). Dit venster zat ter plaatse van het trappenhuis van het pakhuis en zal dichtgezet zijn toen de voorgevel van Kuipershaven 37 en 38 in 1840 vernieuwd werd.

Afb. 21 Kuipershaven 38, 1^e verdieping. De drie linker nissen in de rechter bouwmuur. De eerste en derde eindigen op ongeveer gelijke hoogte. Onder de 1^e zit een lage borstwering.

Aangezien op de verdieping recent geen destructief onderzoek is verricht is de precieze betekenis van de overige nissen onduidelijk. Mogelijk zijn er enkele verbindingen geweest met pakhuis *Duitschland* uit de tijd dat beide panden als pakhuis gebruikt werden, of mogelijk uit de tijd dat de Rooms Katholieke kerk de panden in bezit had. Wellicht zijn enkele gebruikt als ondiepe kasten en pas in 1840 of later gemaakt.

Interieur, zolder

Op de zolder van Kuipershaven 38 zijn in de zuidwestelijke bouwmuur eveneens een tweetal nissen zichtbaar. Zoals eerder vermeld heeft de rechter, die het dichtst bij de voorgevel gelegen is, met de verbouwing in 1840 te maken. Naast het rookkanaal is een tweede nis zichtbaar. Van deze nis is ook een foto van rond 1990 bekend waarop het metselwerk nog niet gepleisterd is (afb. 23). Hierop is te zien dat deze zich naar buiten toe versmalt en met recentere bakstenen is dichtgezet. Waarschijnlijk gaat het hier om een oorspronkelijke vensteropening die dichtgezet is bij de bouw van pakhuis Duitschland.

Afb. 22 Kuipershaven 38, 1^e verdieping. De meest rechter nis in de zuidwestelijke bouwmuur rond 1990. Bij een verbouwing was deze ontleisterd en was een dichtgemetseld ovaal venster zichtbaar aan de onderzijde. Het metselwerk boven de houten balk is deels middeleeuws, en deels recentier. Vermoedelijk is deze constructie in 1840 aangebracht om de voorgevel te koppelen aan de zijgevel. Mogelijk was de nis in gebruik als ondiepe kast. Rechts lijken sporen van plankdragers zichtbaar te zijn. Foto: collectie F.W. Retel

Afb. 23 Kuipershaven 38, zolder, zuidwestelijke bouwmuur. Links van het rookkanaal is een nis zichtbaar die duidelijk later is dichtgezet. Vermoedelijk gaat dit om een oorspronkelijke vensteropening. De zijanten lopen schuin naar binnen om zoveel mogelijk daglicht binnen te laten. Foto: collectie F.W. Retel

Conclusie

Bij het onderzoek in 2003 is de conclusie getrokken dat een restant van de stadsmuur verwerkt is in de achtergevel van Kuipershaven 37-38 en dat de bouwmuur tussen Kuipershaven 38 en 40 een restant is van een muurtoren, de Alaerd van Wijngaerdentoren. Dit laatste blijkt te kloppen, maar de conclusie dat hier een restant van de stadsmuur te zien is, lijkt onjuist. De gevonden muurdelen blijken het restant te zijn van een vrijstaande toren op rechthoekige plattegrond, die inderdaad de Alaerd van Wijngaerdentoren werd genoemd en vermoedelijke dateert uit de 14 eeuw. De toren stond aan de huidige Kuipershaven, en is waarschijnlijk nooit verbonden geweest met een stadsmuur. Mogelijk was er in eerste instantie helemaal geen stadsmuur, en werd de toren gebruikt om de rivierzijde van de stad te kunnen controleren. Aan de Knolhaven en nabij de Gravenstraat stonden eveneens twee vrijstaande torens, en waarschijnlijk was er sprake van een vierde toren.

De toren is na de aanleg van de Wolwevershaven in 1609 herbestemd tot pakhuis. Tussen 1677 en 1840 zal de toren zijn middeleeuwse uiterlijk hebben verloren en in 1840 werd het bouwwerk gesplitst en voorzien van de huidige voorgevel. Daarna zijn de panden nauwelijks meer gewijzigd. Waarschijnlijk was de toren in afmetingen en uiterlijk vergelijkbaar met de Watersteinstoren aan de Knolhaven.

Wanneer de veronderstelling is ontstaan dat er een stadsmuur onder de huizen aan de Kuipershaven zou liggen, is lastig te achterhalen. Veel (recente) onderzoeken en boeken verwijzen naar het boek van C.J.P. Lips uit 1974.¹⁸ In dit boek staat het volgende over de stadsmuur ter plaatse van de Kuipershaven:

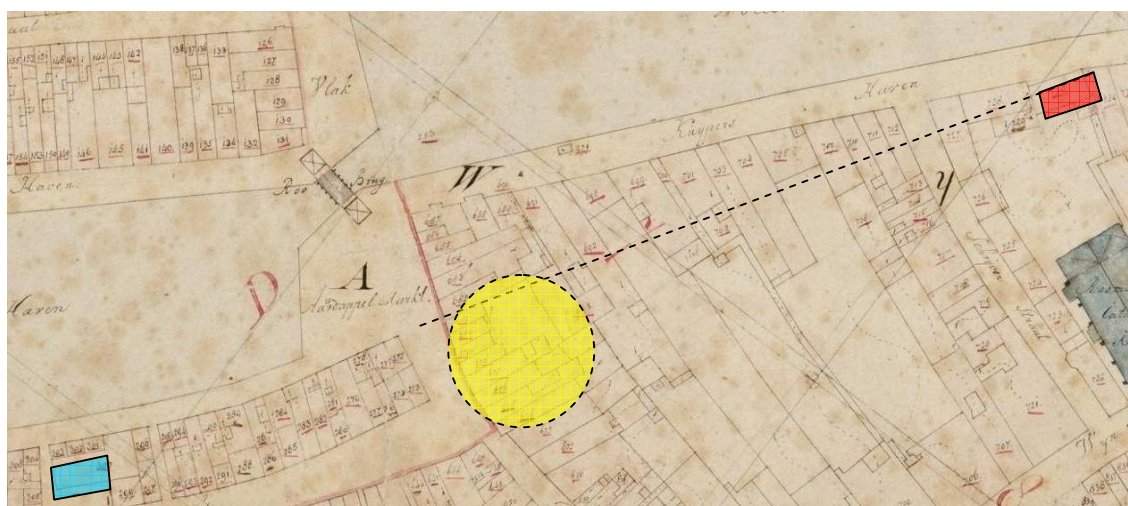
"Die (stads)muur liep ter plaatse, waar nu de huizen op de Kuipershaven staan. Dit wordt bewezen door het feit dat men bij het bouwen van de nieuwe rooms-katholieke pastorie op de Kuipershaven (40) in 1903 de overblijfselen van de oude gotische Drenckwaertstoren ontdekt heeft. De Drenckwaertstoren, die op het schilderij van Willaerts uit 1629 voorkomt, was bijna gelijk aan de ons nog wel bekende Vuilpoort. De Drenckwaertstoren werd naar vroegere eigenaars ook wel Alaerd van Wijngaerden-, Kolster of Pompentoren genoemd. Hij stond met de voet in het water. In 1609 werd er een kaai voor gelegd. Bij de Drenckwaertstoren was in de muur een flepken (poortje) voor de houtkopers gemaakt."

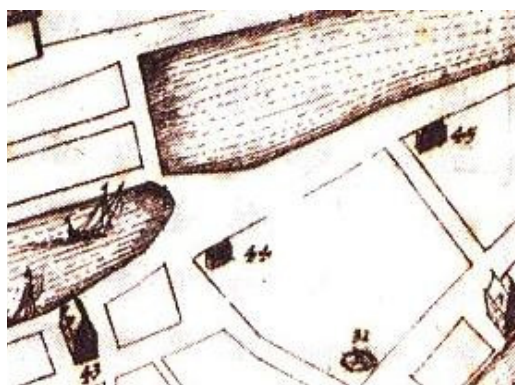
Afb. 24 Detail van het schilderij van Willaerts uit 1629. Links is de ingang van de Wolwevershaven te zien. Het omcirkelde gebouw is mogelijk de toren die Lips in zijn boek bedoelt. Het is echter onwaarschijnlijk dat dit de Allaerd van Wijngaerdentoren is. Het bouwwerk lijkt te dicht op de Wijnstraat en het Groothoofd te staan.
RAD 551_40134

¹⁸ "Wandelingen door Oud-Dordrecht", C.J.P. Lips 1974

Lips meldt helaas geen bronnen. Aangezien hij de vergelijking maakt met de Vuilpoort kunnen we er voorzichtig van uit gaan dat hij het artikel van Overvoorde, de tekening en/of de foto uit 1903 gezien heeft en dus weet dat het om een toren met een rechthoekige plattegrond gaat. Overvoorde meldt echter niets over een stadsmuur. Lips verwijst naar het schilderij van Willaerts (afb. 24), maar het enige torenachtige bouwwerk dat in de buurt van de Kuipershaven te vinden is lijkt verder naar achteren gebouwd en te dicht op het Groothoofd te staan. Waarschijnlijk heeft Lips per abuis de conclusie getrokken dat de in 1903 gevonden toren onderdeel uitmaakte van een stadsmuur en er geheel niet bij stil gestaan dat de gevonden muren wel eens van een vrijstaande toren zouden kunnen zijn. Mogelijk klopt het verhaal dat na de aanleg van de Wolwevershaven de percelen langs de Kuipershaven vergroot zijn gedeeltelijk wel. De oude rooilijn van de Alaerd van Wijngaerdentoren lijkt een aanwijzing te zijn dat de percelen aan de westzijde van de Schrijverstraat aanvankelijk minder diep waren (afb. 25). Toch is er meer (archeologisch) onderzoek nodig voor dit met zekerheid kan worden vastgesteld.

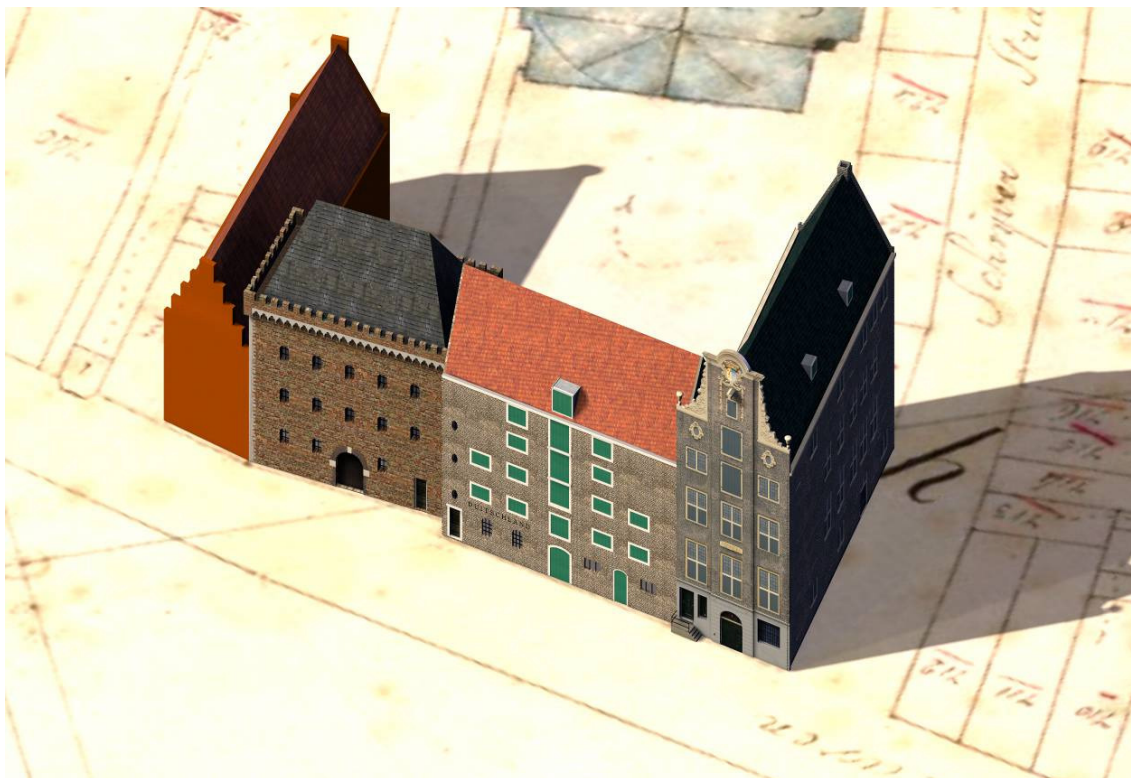
Afb. 25 Hypothetische weergave van de situatie voor 1609 op de kadastrale minuut van 1832. Links in blauw de Watersteinstoren aan de Knolhaven, en rechts in rood de Alaerd van Wijngaerdentoren. Ergens in het geel omcirkelde gebied moet de Klockelaerstoren hebben gestaan, maar onduidelijk is waar deze precies stond. Mogelijk was dit ter plaatse van het Straatmancomplex aan de Kuipershaven. De rooilijn van de Alaerd van Wijngaerdentoren wijkt af van de bebouwing die na 1609 ontstaan is langs de Kuipershaven. Wanneer de rooilijn van de toren denkbeeldig wordt doorgetrokken komt deze ongeveer gelijk te liggen aan de bebouwing langs de Knolhaven. Op de kaart die in het boek van Matthijs Balen staat wordt deze situatie eveneens ongeveer zo weergegeven (afb. 26). Het is echter onwaarschijnlijk dat de situatie in 1677 nog zo was, aangezien het huis op de hoek van de Aardappelmarkt en de Kuipershaven in 1625 gebouwd zou zijn. Het zou wel kunnen zijn dat de kade in de loop van de 17de eeuw deels bij de percelen langs de Kuipershaven is getrokken. De Klockelaerstoren komt dan in de oude situatie net als de andere twee torens op een logischere positie vlak langs het water, dus de rivier, te staan.

Afb. 26 Detail van de kaart uit "Beschryvinge der stad Dordrecht" van Matthijs Balen uit 1677. Links de Watersteinstoren (43), in het midden de Klockelaerstoren (44) en rechts de Alaerd van Wijngaerdentoren (45). Op de kaart valt op dat de rooilijn van de Kuipershaven aansluit op die van de Knolhaven en er een brede kade is getekend voor de bebouwing. De situatie zal in 1677 echter vergelijkbaar zijn geweest aan de huidige aangezien het huis op de hoek van de Kuipershaven met de aardappelmarkt in 1625 gebouwd zou zijn.

6. Aanbevelingen voor nader onderzoek

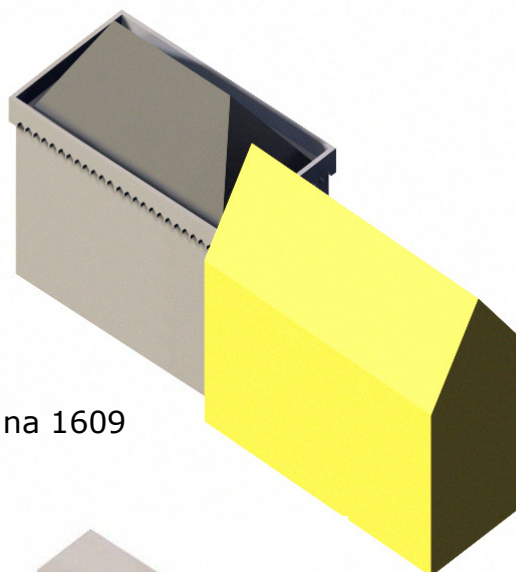
Hoewel nu meer duidelijk is over de geschiedenis van de toren die ter plaatse van Kuipershaven 37-38 gestaan heeft staan er nog veel vragen open. Geadviseerd wordt om bij toekomstige verbouwplannen nader onderzoek te doen naar de bouw- en gebruiksgeschiedenis van de panden. In Kuipershaven 37 is bovendien nog geen onderzoek gedaan naar het interieur omdat daar destijds geen aanleiding toe was. Zo is ook onduidelijk of de oostelijke bouwmuur nog bouwsporen bevat uit de middeleeuwen en of ook hier restanten van een oude indeling aanwezig zijn. Ook de verdieping en de zolder van beide panden zouden, als de gelegenheid er is, nader onderzocht moeten worden. Eventueel kan dendrochronologisch onderzoek worden overwogen, maar in hoeverre er hout uit de oudste bouwfasen aanwezig is, is niet duidelijk.

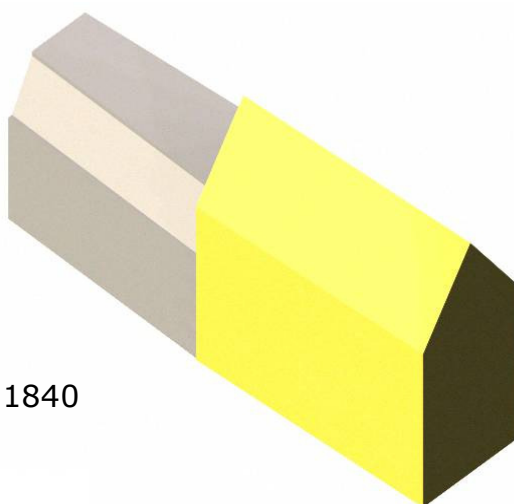
Afb. 27 Reconstructie van de situatie in 1700, kort na de bouw van Kuipershaven 41-42 op de hoek met de Schrijversstraat (rechts). Projectie op de oudste kadastrale kaart (1811-1832). Of de toren in 1700 nog een borstwering en hoge kap had is niet geheel duidelijk. Wel zal er in de 17de eeuw minimaal één brede ingang gerealiseerd zijn voor de aanvoer van goederen. De kapvorm, de raamindeling op de verdiepingen en de kantelen zijn gebaseerd op onder meer het stadsgezicht van Braun en Hogenberg uit 1575 (afb. 3) en de opmetingstekening van Carel Tenenti uit 1903 (afb. 11). Het huis links van de toren is vanwege het gebrek aan voldoende gegevens schematisch weergegeven.

voor 1609

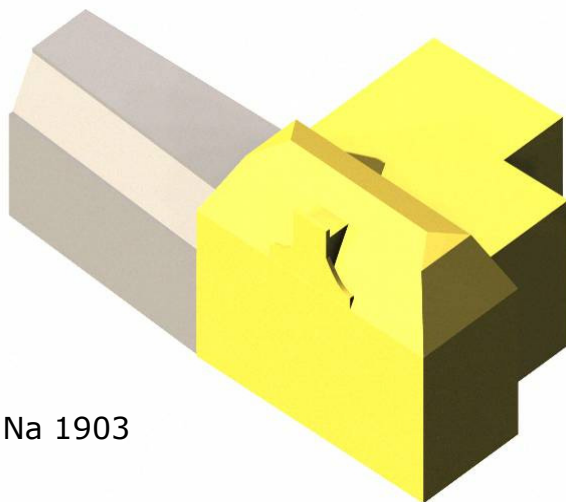
na 1609

1840

1903

Na 1903

Voor 1609: De Alaerd van Wijngaerdentoren zal gebouwd zijn als vrijstaande toren.

Na 1609: Na de aanleg van de Wolwevershaven in 1609 verliest de toren zijn militaire functie en wordt het pand herbestemd tot pakhuis. Vanaf 1609 vindt waarschijnlijk ook een verdichting in de bebouwing langs de Kuipershaven plaats, waarbij ook pakhuis *Duitschland* (geel) wordt gebouwd. Daarbij wordt de rechter zijgevel van de toren als gemeenschappelijke bouwwand gebruikt. De toren wordt langzaam opgenomen in het bebouwingslint.

1840: De toren wordt ingrijpend gewijzigd en gesplitst in twee bedrijfspanden. In ieder geval de achtergevel en rechter bouwwand blijven deels gehandhaafd, maar de voorgevel wordt geheel opnieuw opgetrokken en in de rooilijn van de overige bebouwing geplaatst. Of de panden al verlaagd zijn is niet duidelijk. In ieder geval is vanaf 1840 de toren niet meer herkenbaar. Dit is ongeveer de toestand waarin we de panden nu kennen.

1903: In 1903 wordt pakhuis *Duitschland* gesloopt ten behoeve van een nieuwe pastorie van de Rooms Katholieke kerk aan de Wijnstraat. De rechter zijgevel van de toren komt tijdelijk weer in zicht. Het bovenste deel met fries en borstwering wordt afgebroken. Voor het pakhuis komt de pastorie van de katholieke kerk aan de Wijnstraat in de plaats naar ontwerp van Carel Tenenti.

7. Geraadpleegde bronnen en literatuur

- M. Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677)
- J.C. Overvoorde, artikel in het bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 4^e jaargang, no. 3 (1903)
- C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht* (Zaltbommel 1974, herdruk)
- prof dr ir R. Meischke, dr ing H.J. Zantkuijl en drs P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle 1997)
- Johan Hendriks en Jan Koonings, *Van der Stede Muere*. Jaarboek Vereniging Oud-Dordrecht 2000 (Dordrecht 2001)
- Bureau Monumentenzorg & Archeologie gemeente Dordrecht, *Verslag 15 mei 2002: onderzoek achtergevel pand 37, Kuipershaven, Dordrecht* (Dordrecht 2002)
- Bureau Monumentenzorg & Archeologie gemeente Dordrecht, *De stadsmuur, bouwhistorisch onderzoek Kuipershaven 37-38* (Dordrecht 2003)
- Boekhandel De Bengel / Stadsarchief Dordrecht, *Het Dordrecht van Rutten*, met een inleiding van Annelies Abelmann (Dordrecht 2004)
- Dr. E.J. Haslinghuis en ing. H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2005)
- H. Sarfatij, *Dordracum Excavatum, opgravingen in Dordrecht, archeologie in een deltastad*, academisch proefschrift (2006)
- P. Bot, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur* (Alphen aan de Maas 2009)

Regionaal Archief Dordrecht (RAD)

- Archief 9 Gerecht van Dordrecht: inv. 743-847 Registers houdende de transportakten van huizen en rentebrieven, alsmede hypotheekakten en schuldbekentenissen
- Archief 29 Rooms-katholieke parochie van de Heilige Bonifatius
- Archief 34 Registers van eigendomsovergang
- Archief 752 Bouwvergunningen
- Beeldbank

Gemeente Dordrecht

- Documentaire Informatie Voorziening

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

- Beeldbank

4^e Jaargang. No. 3

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H.M. de Koningin.

Februari 1903.

p. 101-102:

Dordrecht.

Bij het afbreken van het pakhuis Duitschland aan de Kuipershaven te Dordrecht werd een oude gothische muur blootgelegd, die waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van een der oude wachttorens der stad. De muur is bijna een meter dik en de tufsteenen hoekstukken, die reeds tot kleine brokken zijn verweerd, wijzen op een hoogen ouderdom.

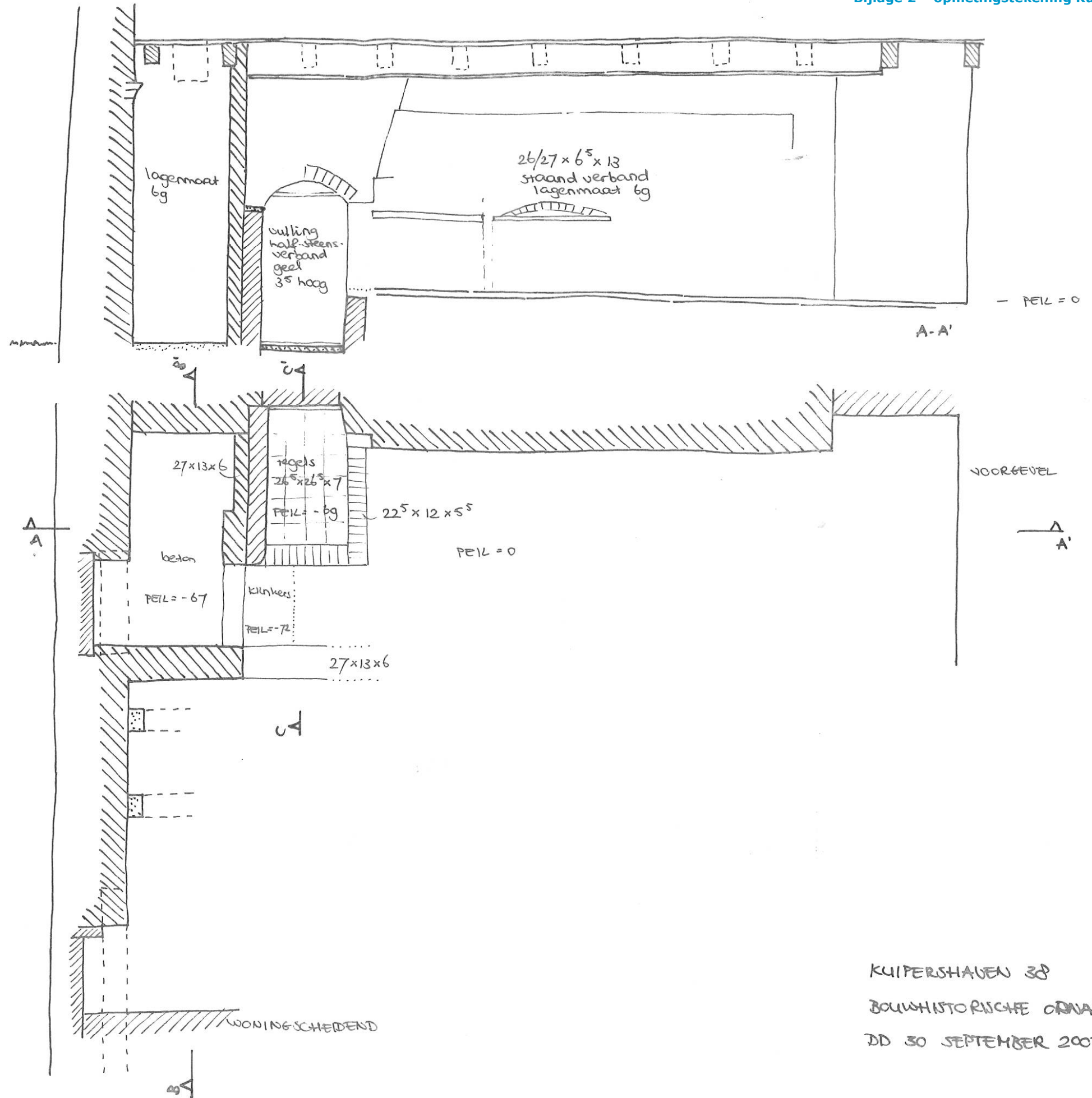
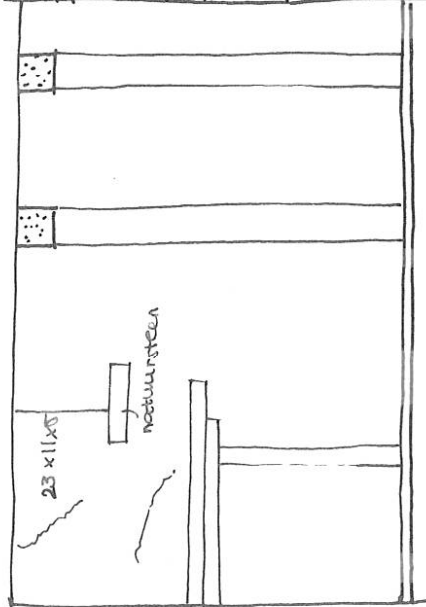
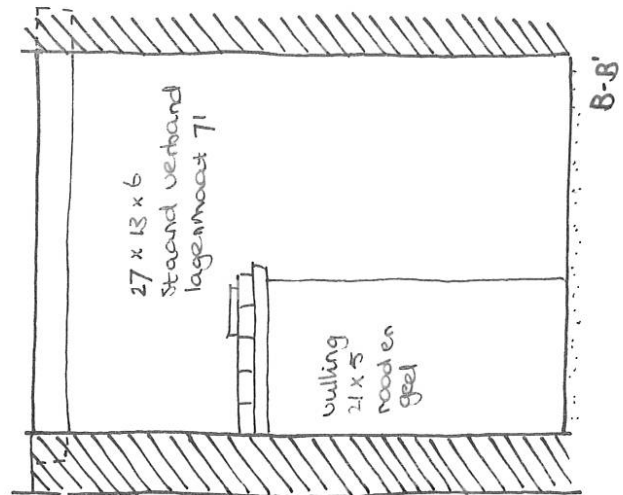
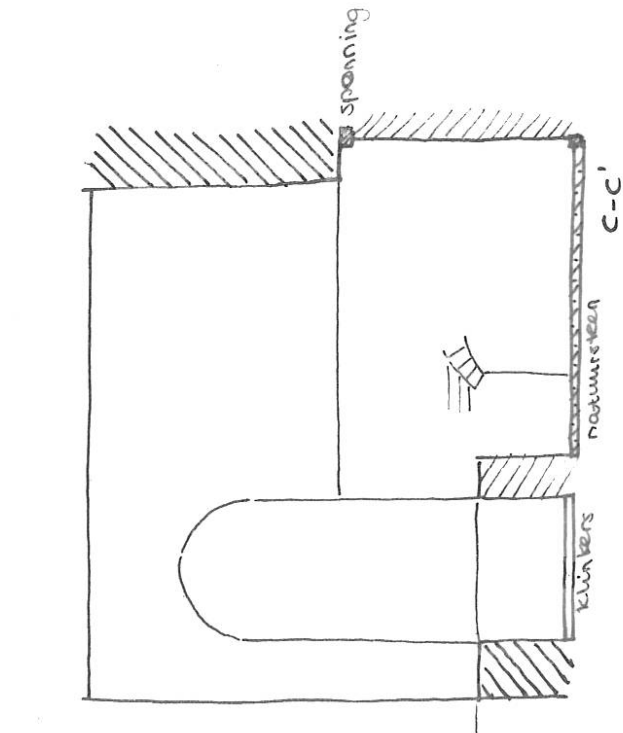
Ongeveer 10 meter uit den grond is nog een rij van 10 zandsteenen boogvullingen te zien, dik onder de witkalk verborgen. De bogen zijn ongeveer 65 cM. hoog en hebben eene spanwijdte van 40 cM. Het zijn spitsbogen met vulling van driekladerige klaver; het ornament wijst opeen bouw van de 14de eeuw.

De muur, die bij de versiering 90 cM. dik is, wordt daarboven slechts 35 cM., hetgeen doet denken, dat dit bovenstuk als borstwering heeft gediend. Waarschijnlijk werd deze door kanteelen bekroond, die later bij den bouw van het pakhuis zijn afgebroken. Aan het trapportaal¹⁹ vindt men een soort uitbouw, die het begin kan geweest zijn van een hoektoren.

De grond behoorde tot de oude stads versterking, daar het eiland van de Wolwevershaven eerst later bij de stad getrokken werd. Volgens Jan van de Maas, aan wiens artikel in de Dordrechtsche Courant van 16 Januari bovenstaande grootendeels is ontleend, vermeerderd met eenige inlichtingen ons door den Heer Adr. Schotel aldaar verstrekt, behoort de muur waarschijnlijk tot den Drenckwaertstoren, die ongeveer aldaar heeft gestaan, althans tusschen Schrijverstraat en de Palingstraat. Dit vermoeden wordt verstrekt door een transport van 1 Mei 1651, waarin nog wordt gesproken van »zekere huysingen, erven, kelders, packhuysen, *thoorn* ende andere toebehooren." Het fragment moet verdwijnen voor de voorgenomen uitbreiding van de pastorie, doch een der togen zal althans voor Museum Oud-Dordrecht gereserveerd worden en op last van den directeur van gemeentewerken is tijdig voor het vervaardigen van goede opnamen gezorgd.

J. C. OVERVOORDE

¹⁹ Met dit trapportaal wordt waarschijnlijk het trappenhuis van pakhuis Duitschland bedoeld wat zich links achter de voorgevel bevond ter plaatse van de ovale raampjes op afbeelding 6.

KUIPERSHAVEN 38
 BOUWHISTORISCHE ORNAME
 DD 30 SEPTEMBER 2003

SCHAAL 1:50

